

„כמות ואיכות במעשה האדם“

מקדש ראשון מפני מה חרב? מפני שהי' בו שלשה דברים, ע"ז וגילוי עריות ושפיכות דמים כו'; מקדש שני שהיו עוסקים בתורה ובמצוות ובגמילות חסדים מפני מה חרב? מפני שנאת חנם שהיתה ביניהם, ללמדך ששקולה שנאת חנם כנגד ג' עברות ע"ז ג"ע ושפ"ד. (יומא ט')

לכאורה אין להבין טעם פחיתות מדרגתם של ישראל בתקופת בית שני לעומת תקופת בית ראשון, שהי' בהם ע"ז ג"ע ושפ"ד שהן השחתות נוראות בין בעניני בין אדם למקום ובין בענינים שבין אדם לחברו, שעליהם נאמר יהרג ואל יעבור. והרי על בני בית המקדש הראשון לא נאמר ביחוד שהיו עוסקים בתורה, ואילו על בני מקדש שני נאמר שעסקו בתורה ומתוך שיעבוד מלכיות וכן גם בגמילות חסדים, ביתרון המעלה בין בדברים שבין אדם למקום ובין בדברים שבין אדם לחברו על הראשונים.

אמנם מצד המוסרי ודאי נוכל לדמות שנאת חנם לג' העבירות החמורות הנ"ל, כי מי ששונא אדם הנברא בצלם אלקים בלא סיבה הוא עובד ליצרו ולדמיונו, לגסות רוח וקנאתו, ואין לך עבודה זרה גדולה מזה, ומבחינת התכלית השכלית, אם האדם שונא בריאת ה' בחינם בזה הוא כמו העובד ע"ז, לפי שהוא כאילו עושה מלחמה בבורא עצמו כביכול, בזה שהוא שונא ברואיו בלא טעם וסבה, ויש בזה משום ג' העבירות והיא שקולה כנגדם, כי ג"ע היא נגד המוסר ודת המדינה, כ"ש ששנאת חנם היא נגד המוסר ביסודה, וכן שפיכות דמים לפי ששנאת חנם מביאה את האדם לידי רציחה וכל מיני תועבות ואם גם שאיננו רוצח בפועל הוא רוצח בכח וסכנתו גדולה פי כמה, כי הוא מתלבש במסווה של איש תם וישר.

זהו מצד המוסר, אבל בכל זאת אין נוכל לומר שחסרון זה של שנאת חנם גדול הוא מהעברות הגדולות ביותר בפועל ממש? וכדי להבהיר את הענין עלינו לחדור להבנת היסוד הגדול במהות האדם ותכליתו, שאיננו סכום של מחשבות ופעולות גרידא אלא מנגנון נפלא של כחות נפש ומדות, המשמשים כח דוחף ומרכז לכל הפעולות והמחשבות שלו, ולפיכך אפשר לו לאדם להיות שלם בתכלית במה שנוגע למעשיו בעבודת ה' וקיום מצוותיו, שיעלו לרצון

לפני ה', רק אם מדותיו, הגאווה, חמדת הכבוד, הקנאה וכו', תהיינה מזוככות ומתוקנות כראוי. ולפי זה נמדד טיב עבודת האדם, כי גם אם עשה פעולה טובה ומועילה, אבל היא געשתה ע"י מדות מגונות פיגול היא ולא תרצה לפני ה', ובמרום נאמר על זה "ולרשע אמר ה' מה לך לספר חוקי", כי לא הפעולה החיצונית היא העיקר אלא המצב הרוחני הפנימי של האדם.

וכפי הערכת גדלותו של האדם בתור יציר כפיו של הקב"ה ותכליתה של הבריאה כולה עלינו לרכוש גם מושג נכון והערכה מספקת בנוגע לגדלות התורה שהיא חכמת ה' ממקור החכמה העליונה האין סופית, כי לפי מושגנו אנו הרי עניני ע"ז ג"ע ושפיכות דמים שעליהם נאמר ייהרג ואל יעבור, הם פשוטים כמשמעם, וממילא אנו מפרשים גם את התביעות התורה מאבות העולם כפשוטם, ולכן יפלא בעינינו שמשנה רבנו ש"לא קם בישראל כמשה עוד" ואהרן אחיו שעליו נאמר "ואהרן אחיך יהי נביאך", שהי' מורה דרך למשה בנבואה, והתורה נוזפת בהם: "יען לא האמנתם בי להקדישני", כאילו היו מקטני אמנה.

וככה גם בכל עניני התורה, אם נפרש את ספוריה כפשוטם קיימת סכנה גדולה שכל ענין של תורה מן השמים יקבל צורה של ירידה מוסרית ח"ו, והאדם יציר כפיו של הקב"ה ישווה בערכו לחיות היער, ולפי דרך מחשבה זו לא יוכל האדם להגיע להרהורי תשובה כי הרי מספר הרוצחים, עובדי ע"ז ומגלי עריות, הוא מעט מאד, ואילו לעבירות פחותות ערך שאדם דש בעקביו — מי ישים לב עליהן? אולם חז"ל בחכמתם העמוקה השכילו לפרש לנו את מושגי התורה האמתיים ביחס למהות החטא ומהות הכחות והמדות הרעים של בני האדם, שכלל שיגדל יותר במעלתו כן תגדל גם אחריותו לכל משגה ועוון. ובהתאם למושגים נעלים אלה פירשו לנו חז"ל את תביעות התורה, כי האדם מן הרחוב חושב למשל שע"ז פירושה חוסר אמונה בה', אבל התורה מתייחסת לענין זה בצורה אחרת לגמרי, ביחוד לפי גדולתו של האדם, שנברא בצלם א' והוא משמש, כביכול, מרכבה לשכינה והוא אחראי לקיום העולמות העליונים והשכלים הנבדלים, ומפני זה כל היסח הדעת בשכל — ולו גם הפעוט ביותר — עלול לפגום בבריאה ובעולמות העשייה, ועל כגון זה נאמר "יען לא האמנתם בי". ואמנם במקרה זה לא הי' קיים לפי מושגנו אנו כל חסרון ולא היה מורגש כל חטא, אבל בשמים, ששם שוררת השקפה נאצלה יותר שלמעלה מכח בינתנו, גם רבב רוחני פעוט בנשמתו של אדם גדול, שאינו נראה בעיני הבשר שלנו, לחטא חמור יחשב וככה נרשם בתורה לנצח נצחים.

וכן מצינו בחז"ל המפרשים את העבירות התמורות ג"ע ושפיכות דמים, בדרשת רב אחא על הפסוק "ואת אשת אחיו לא טמא" (יחזקאל י"ח) — שלא

ירד לאומנתו של חברו, "ואל אשה נדה לא יקרבו" — שלא נהנה מקופה של צדקה (סנהדרין פ"א). הרי לפנינו חידוש גדול בתורת מוסר ה' שכל ליקוי רוחני באדם, אם קטן ואם גדול, דינו שוה כלפי המקום, וכך השוו חטא של הסגת גבול לחטא של גילוי עריות החמור מאד, וחסרון בהנהגה של הנהגה מקופה של צדקה לחטא של נידה, ומאידך המונע עצמו מחטא הסגת גבול דומה למי שבא לידו עבירה של גילוי עריות ומנע עצמו ממנה, והוא מקבל שכר גדול על זה, וזה מחסדי ה'.

ובזה יובנו הרבה ענינים שלכאורה אין בהם שום דופי ומצד הפעולה החצונית לא נראה מקום לתביעה כלשהי ובכל זאת רואים אנו עומק הדין עליהם לאין שיעור, מפני שהאדם נידון לפי גודל כחותיו הנפשיים ונצחיותו. ואם נוסף ונצרף לזה את היסוד הגדול של חז"ל ש"כל הגדול מחברו יצרו גדול ממנו", ויצר זה הוא השליט בעמקי הנפש של האדם, הרי אין לשער עד היכן מגעת תביעת שמים על האדם.

וכדאי להביא בזה דברי מרן הגאון ר' ישראל סלנטר זצ"ל באגרת המוסר וז"ל: ונכשלים אנחנו בכל עת בעבירות רמות עד שמים יגיע זכו' בכל האיברים כמעט אין במו מתום למתבונן היטיב איש לפי ערכו, שכל הגדול מחברו יצרו גדול ממנו (סוכה ג"ב) ונכשל בעברות נשאות ורמות, אשר אם גם לחשכת לבבנו כסומים נחשבנו רק אם נשקיפם ע"י כלי המחזה המגדלת דבר גדול למאד הנראה לחולשת ראותנו כקטן, כמו הכוכבים אשר גדלים יותר מכדור הארץ ונראים כנקודות קטנות, וע"י כלי המחזה נראים יותר גדולים מעט ובאמת אין ערוך לגודלם, כן הדבר הזה, הוא השכל הנכון עפ"י התורה הנאמנה נמצא אותם חמורים הרבה באיכותם ביתר שאת ויתר עז. עכ"ל. מזה אנו רואים אמיתות דברינו הנ"ל על מהות האדם.

ודוגמא לכך אנו מוצאים במקרא, בזמן עלי הכהן כשארזן האלקים נלקח במלחמת פלשתים כתיב: "ויהי ארון ה' בשדה פלשתים שבעה חדשים" (שמואל א, ו), והפלשתים שלחו את ארון ברית ה' בכבוד גדול למקום הנקרא "בית שמש", וכתיב, "ויך באנשי בית שמש כי ראו בארון ה' ויך בעם שבעים איש חמשים אלף איש ויתאבלו העם כי הכה ה' בעם מכה גדולה" (שם). וחז"ל שואלים: משום דחזו — ויך באנשי בית שמש? "ונחלקו בזה, מהם שאמרו שהיו קוצרים ומשתחוים, כלומר: שלא הניחו מלאכתם בעבורו כשראו אותו, והנכון מה שפרשנו שפתחו אותו וראו מה שבתוכו, לפיכך אמר בארון ולא אמר ארון; שבעים איש שכל אחד שקול כחמשים אלף איש, ויש אומרים חמשים שכל אחד שקול כשבעים סנהדרין" (רד"ק).

הרי לפנינו לימוד גדול ונורא: למרות גדלותם של אנשי בית שמש שהיו שקולים כסנהדרין של ימי עלי הכהן ושמואל הנביא, אבל כיון ש"ראו

בארון" — אם שהוא משתחוים לארון וקוצרים, כדעה הראשונה, בזמן מלחמה ופקוח נפש, אם מפני שראו "בתוך הארון" מפני גודל דבקותם בה', שצורת הארון וקדושתו היו בתוך כל אחד מהם, אבל אם אך נמצא בהם איזה שיוויון נפש לפי הבנת ותפיסת שמים, אף באופן חצוני בלבד — "הכה ה' בעם מכה גדולה", כי לפי גדלותם אמדו בשמים את יצרם וראו את חומר החסרון באיכות אף כי מבחוץ כמעט שאין לראות בהם שום חטא, כי בשמים העריכו את הרגשת הקלות בכבוד ארון ה', בזה ש"ראו בתוך הארון", דבר חמור מאד כהעמדת צלם בהיכל ממש. דבר זה משמש לנו דוגמא בהכרת החטא בהשקפת שמים והערכתו לפי האמתות העליונה מצד גדלות העושה לפי היסוד של "כל הגדול מחברו יצרו גדול ממנו".

ולפי דברינו אלה נוכל להבין חז"ל זה: מפני מה חרבה שילה? מפני שהי' שם שני דברים גלוי עריות וביזוי קדשים; גילוי עריות — דכתיב "ועלי זקן מאד, ושמע את כל אשר יעשון בניו לכל ישראל ואת אשר ישכבון את הנשים הצובאות פתח אהל מועד" (שמואל א, ב), ואע"ג דאמר שמואל בר נחמני א"ר יוחנן כל האומר בני עלי חטאו אינו אלא טועה, מתוך ששהו את קיניהם, מיהא מעלה עליהם הכתוב כאילו שכבום. (עיין רש"י). ביזוי קדשים דכתיב "גם בטרם יקטירון את החלב ובא נער הכהן ואמר לאיש הזובח תנה בשר לצלות לכהן" (שם), (יומא ט), מאמר חז"ל זה טעון ביאור הן מי יכל לשער גודל חורבן המקדש, מרכז הרוחני של עם ישראל שבו התרכזו כל קדשי ישראל, שעל ידו יתעלו בחייהם הרוחניים וישיגו השלמות בהתדבקותם בה' ובהיותם לעם הנצחי של אורייתא, ישראל וקב"ה חד הוא, חורבן זה שכל החורבנות של ערי ישראל בתייהם ורכושם וקיומם הגשמי כלא נחשבו נגדו, וחז"ל מצאו שחורבן מקדש שילה נגרם על ידי העברות הנוראות ביותר, "גילוי עריות וביזוי קדשים", וזה בהתאם למה שנאמר על הנהגת בני עלי הכהן הגדול, בסמל לשני החטאים הללו, והנה בתוך הדברים נאמר, כדבר מובן מאליו ומוסכם "שכל האומר בני עלי חטאו אינו אלא טועה".

והדבר מפליא ביחוד, אחר שמצינו בחז"ל שאמרו "מקדש ראשון מפני מה חרב? מפני שהי' בו ע"ז, גילוי עריות ושפיכות דמים" וזה באופן כללי ומופשט בלי להראות סמל ומשל לדבר זה מאנשים מסויימים, ובודאי ידעו חז"ל שחטאים כאלה שנמצאו באומה גרמו לחורבן הארץ יחד עם המרכז הרוחני, בית המקדש, והנה כאשר חז"ל אומרים שמשכן שילה נחרב בגלל שני הדברים הנוראים, גילוי עריות וביזוי קדשים, הם מביאים כסמל על החטאים הללו את בני עלי, כהגים לה', שהיו נקיים מכל חטא ורק שהכתוב "מעלה עליהם כאילו זכו"? ולפי דברינו יבואר ענין חטאיהם של בני עלי, אשר בודאי היו חבריו של שמואל הנביא שנתחנך בבית עלי, וכעדותם של

חז"ל "כל האומר בני עלי חטאו אינו אלא טועה", אלא מתוך ששהו קיניהם מיהא מעלה עליהם הכתוב כאילו שכבום, ושמוזה נתהווה סמל של גילוי עריות על הדור כולו שגרם לחורבן משכן שילה. כי אם אמנם דעתנו קצרה להבין את הסמיכות שבין השהיית קיניהם ל"כאילו שכבום" (ואולי מפני ששהו שם באו לידי הסתכלות בנשים) אבל זאת ברור לנו כי תביעת שמים עליהם היא באופן דק מאד. וכן התביעה השניה של "ביזוי קדשים" נוכל לומר שהיא תביעה שמימית דקה של היסח הדעת כל זהו, כמו התביעה הראשונה של ג"ע, ובא זה ולימד על זה. כי באמת מה שהיה אומר לאיש לזובח בטרם יקטירון את החלב "תנה בשר לצלות לכהן", לא הי' בכך כל חסרון ואדרבה הי' בזה משום "זריזים מקדימים למצוות", כי הרי אכילת קדשים ע"י הכהנים היא בבחינת "ויחזו את האלקים ויאכלו וישתו", כי הלא אכילת בשר קרבן החטאת ע"י הכהן מכפרת על החוטא "כהנים אוכלים ובעלים מתכפרין", נמצא שאכילת הכהן את הבשר היא כהקרבת החלבים, ואף יותר מזה, ובודאי שלא זו בלבד שהם היו רחוקים מן המושג הפשוט של כח התאוה אלא שהיה בזה משום העלאה ברוחניות, ואם בכל זאת נאמר על בני עלי שאמרו לאיש הזובח "תנה בשר לצלות לכהן" שהם ביזו את הקדשים, הרי זה מפני שבשמים הרגישו בזה שמץ של נגיעה עצמית ולכן נקראו מבזי הקדשים. אבל עלינו להבין כי תביעת שמים על בני עלי וכדומה המה מצד עומק הדין, וכמו שאמרו חז"ל על הפסוק "כי את כל מעשה האלקים יביא במשפט על כל נעלם אם טוב ואם רע" (קהלת י"ב) — ר' יוחנן כי הוה מטי להאי קרא בכי עבד שרבו שוקל לו שגגות כוזזות תקנה יש לו? (חגיגה ה').

ובחינה זו של החטא מצד האיכותי היא לא רק לשעה זו אלא השפעתו רבה והוא מסתעף לתוצאות רחוקות עד לאין שיעור, כמו שמצינו במעשה של אלישע בן אבויה, או בכינויו "אחר" שהי' כידוע רבו של ר' מאיר ונחשב לאחד התנאים המהוללים, ואחד מן הארבעה שנכנסו לפרדס שיצא לתרבות רעה, ומסופר בתלמוד מעשה נורא מפיו: הוא שאל את ר' מאיר פירוש הפסוק "טוב אחרית דבר מראשיתו" (קהלת ז), וכשר' מאיר ביאר לו את הפירוש הנכון לדעתו אמר לו ר' עקיבא רבך לא כך אמר: טוב אחרית דבר מראשיתו, אם הראשית טוב או האחרית טוב, ובי הי' מעשה: אבויה אבי הי' מגדולי הדור וכשבא למולני קרא לכל גדולי ירושלים וקרא לר' אליעזר ור' יהושוע עמהם, וכשאלו ושתו אילין אמרין מזמורין ואילין אמרין אלפנטהן (מזמורים של הבל) אמר ר' אליעזר לר' יהושע אלין עסקין בדידהון ואנן לית אנן עסקין בדידן. התחילו בתורה ומן התורה לנביאים ומן הנביאים לכתובים, והיו הדברים שמחים כבנתינתם מסיני, והאש מתלהטת סביבותיהן, אמר ר' אבויה אבי הואיל וכל כך גדול כחה של תורה אם מתקיים לי הבן הזה הריני

נותנו לתורה, ועל ידי שלא היתה כוונת מחשבתו לשם שמים לכן לא נתקיימה בי תורת (מדרש רות, הובא בתוס' חגיגה ט"ז).

הרי לפנינו רעיון מדהים שהואיל שראשיתו של אלישע הי' במחשבה של "שלא לשמה" שנזרקה מפיו דוקא ברגע של אצילות, כששיוה לנגד עיניו את מעמד הר סיני וקבלת התורה, שאמר "הואיל וכן הוא גדול כח התורה", הרגישו בזה "שלא לשמה", וזה נקרא ראשית רעה שהשפיעה על האחרית שאלישע יצא לתרבות רעה, רואים אנו כאן כיצד השפיעה מחשבה פגומה באיכות, שצפון בהחשש של "שלא לשמה", מצד האב על יוצא חלציו הנפרד ממנו בגופו וברוחו, עד כדי הטלת מינות מסותרת שעכרה את עתידו והוציאה אותו לתרבות רעה בצורה קשה כזו עד שנאמר עליו במרום "שובו בנים שובבים — חוץ מאחר".

ובדרך זו נוכל לבאר את ההבדל בין תקופת בית ראשון לתקופת בית שני, כי רואים אנו בחז"ל שבנוגע לגדלות וחכמה היו בני בית שני גדולים, אחרי שהיתה להם מסורת החכמה של בית ראשון, וכפי הערכת חז"ל שעסקו בתורה מתוך השיעבוד, וע"י זה נחשבו בסוג של "הגדול מחבירו יצרו גדול ממנו", ואחרי שיצרם גדול מן הראשונים גדול גם ערך החטא באיכות כפי עמק דין שמים כפי שביארנו, וכפי מרן הגר"י סלנטר זצ"ל: כמו הכוכבים אשר גדלם יותר מכדור הארץ ונראים כנקודות קטנות וע"י כלי המחזה נראים יותר גדולים, ובאמת אין ערוך לגודלם, כן גם בענין זה, בכלי המחזה של שמים בעמק הדין רואים כל חטא באיכותו חמור ביתר שאת ויתר עז, וזו היתה הסיבה לחורבנם הגדול יותר, כמו שאמרו חז"ל "תנו עיניכם בבירה (בית המקדש) שחזרה לראשונים ולא חזרה לאחרונים", ואף שבתקופת מקדש ראשון הי' בהם עוונות נוראים, ע"ז ג"ע ושפיכות דמים, אבל בשמים מעריכים את כל המהלך וההיקף של פנימיות הנפש ולפי זה החטאים הגדולים האלה היו יותר באופן חיצוני, מה שאין כן בתקופת בית שני שחסרונותיהם היו באופן פנימי מצד "כל הגדול מחבירו יצרו גדול ממנו" לכן היו גם התוצאות נוראות יותר.

אולם תמוה מאד איך יגרמו חסרונות דקים לחורבן מקדשי ה' והאומה כפי שהראנו לדעת במאמרנו זה. והנה כבר ביארנו המאמר חז"ל על הפסוק "על מה אבדה הארץ", שאלו לחכמים ולא פירשוה, לנביאים ולא פירשוה וכו' עד שפירש הקב"ה "על עזבם את תורת", רב יהודה אמר שלא ברכו בתורה תחילה (נדרים פ"א), דלכאורה יפלא: הלא חז"ל אמרו "מקדש ראשון מפני מה חרב מפני שהיו בו שלשה דברים ע"ז ג"ע ושפיכות דמים" (יומא ט), ומשה רבנו צפה מראש את אבדן הארץ באמרו בשם ה' ואם לא תשמעו וכו', העידותי בכם היום וכו' (דברים ל, יט) ומדוע נתקשו החכמים והנביאים

בפירוש הכתוב? ואם הללו לא יכלו לעמוד על סיבת אבדן הארץ היאך החליט רב יהודה שהעונש בא מפני "שלא ברכו בתורה תחילה", שזה יותר רחוק להבנה שחטא זה חמור כל כך עד שגרם לחורבן העם כולו וארצו?

והתשובה היא, כי אכן ידעו היטב החכמים והנביאים את הסיבה לאבדן הארץ, היינו מפני "שלא שמעו בקול ה'", אבל לא הי' ברור להם דבר זה שגם פגם רוחני קל, כמו חוסר הכרת טובה לבורא בשביל תורתו — שהוא המובן של "לא ברכו בתורה תחילה" — עלול לגרום בסופו של דבר לעבירות חמורות של ע"ז ג"ע ושפיכות דמים הגורמות לחורבן הארץ, אבל מה שנתעלם מעיני החכמים והנביאים גלוי הוא להקב"ה היודע מראשית אחרית כי הדבר מתחיל בפגם קל שבקלים ולבסוף הוא מגיע לחטאים חמורים שבחמורים, דוגמת עב קטן ככף איש המתגלה באופק והמבשר חזיונים ורעמים. וזה מה שדייקו חז"ל בלשונם שלא אמרו שלא ידע את הסיבה אלא "לא פירשוה", כלומר: הם ידעו ברורות שחטא של "וסרתם מן הדרך" גורם ל"וחרה אף ה'" אבל נשגב הי' מבינתם הפירוש הנכון והכוונה העמוקה של הסיבה הקלה המביאה לסיבה הגדולה, שזה ידוע רק לשמים, "נסתרות לה' אלקינו".

ובדרך זו נוכל לבאר גם אצל בני עלי שאמנם חטאם הי' קל עד שרק בשמים הרגישו בכך, אבל גם חטא דק זה שלח שרשים והשפעות רעות על בני דורם, כי הם בתור עיני העדה חייבים להזהר ביותר, וכך מן הקל אל הכבד הלכו מדחי אל דחי עד שחז"ל מצאו "מפני מה חרבה שילה, מפני שהיו שם שני דברים וכו'", ובוזה הראו את ההתחלה להשפעת שני הדברים מהדק מן הדק של בני עלי. ומכאן — מדה טובה המרובה ממדת פורעניות שענין טוב כלשהו יש בו כדי להביא אושר גדול על כל העולם. ולכן חוב גדול להתעמל בכיבוש היצר במדות הפנימיות כי זה כל האדם, ואין לנו אמצעי אחר כמו בלמוד המוסר.

הגאון המפורסם ר' ישראל סלנטר זצ"ל, מרחיב הדבור בספרו "אור ישראל" על חובת למוד המוסר לכל אדם מישראל, וכדאי להביא כאן פסקא מעניינת מספרו ביחס לנושא זה: "המלחמה פרושה על כל החיים המדברים היא מלחמת היצר ותחבולותיו תאוות האדם ועלילותיו אשר הנה ילכדוהו במכירתם לבל תהי' לו תקומה ח"ו אשר כמעט קט יפשע האדם למרבה באין מעצור לרוחו להוציא כל מפעל רע ונתעב לעיני השמש, אוי, מה נעשה ליום פקודה כי יפקד ה' המשפט על כל החיים, מעשי האדם ותחבולותיו, במה נאזור עוז ותעצומות לעמוד נגד המלחמה החזקה הלזו אם לא בלימוד הזה, לימוד המוסר".

על ידי למוד המוסר ירגיש האדם את מגרועותיו הרוחניות, למען ישתדל בכל כחותיו להיטיב את דרכיו ומעלליו להנצל מההפסד הרוחני הנגרם

לאדם על ידי דעות כוזבות ושינוי במנגנון הנפש, על ידי נגיעות, מדות ורצונות אין לו תקנה אלא בלמוד ההוגן של המוסר, כמו שמדגים לנכון אחד מגדולי הראשונים רבינו יונה בשער השלישי של ספרו סימן ט"ו, וז"ל: "ונאמר על האנשים שאינם עורכים מחשבות להתבונן תמיד ביראת ה' ויתהי יראתם אותי מצוות אנשים מלומדה, לכן הנני יוסיף להפליא את העם הזה הפלא ופלא" (ישעיה כט). אתה למד מכאן שאין כל חשיבות ליראת ה', אלא אם כן היא באה אחרי עריכת מחשבות והתבוננות תמידית, ובזה צפון רב ערכו של לימוד המוסר כי יועיל לו לזכך ולצרף את מדותיו, כי "דרך חיים תוכחות מוסר".